

Наталія Янчук

ПРОГРАМА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВА І ФРАЗЕОЛОГІЗМУ В АСПЕКТІ ФУНКЦІЙНО- КОМУНІКАТИВНОГО ВИВЧЕННЯ МОВИ

Робота щодо розробки програм експериментального вивчення слова і фразеологізму в контексті функціонально-комунікативного дослідження мови, що проводиться нами, є невід'ємною складовою методики викладання сучасної української літературної мови у вищих навчальних педагогічних закладах і якнайтісніше пов'язана з викладанням основних лінгвістичних дисциплін, а отже, й має безпосереднє практичне спрямування. **Метою** нашої публікації є подання програми експериментального вивчення слова і фразеологізму (пропонується дві окремі програми з огляду на те, що у вищій школі “Лексикологія” і “Фразеологія” розглядаються як окремі, хоча й дуже тісно пов'язані, розділи курсу сучасної української літературної мови) з обґрунтуванням необхідності її створення.

В українській методичній літературі, що вивчає проблеми викладання сучасної української літературної мови у вищій школі, спеціальні дослідження застосування функціонально-комунікативного підходу до засвоєння лексико-фразеологічних одиниць у мовній освіті вчителів-словесників не проводилися. Хоча проблема функціонально-комунікативного підходу до вивчення мови є актуальною в лінгводидактичних дослідженнях (В.Аврорін, М.Вашуленко, Н.Лазаренко, Л.Давидюк, Н.Гац, М.Львов, Л.Паламар, В.Каліш), учених цікавлять різні аспекти цієї проблеми, про що свідчать результати їх досліджень, зокрема публікації останніх років у журналах “Українська мова і література в школі,” “Дивослово,” “Рідні джерела,” “Початкова школа” тощо (О.Біляєв, М.Вашуленко, Л.Скуратівський, Г.Шелехова, О.Хорошковська, Т.Коршун, С.Омельчук та інші). Питання фахової підготовки майбутніх учителів-словесників останнім часом усе більше цікавлять лінгводидактів, але часто у дослідженнях вони торкаються проблем розвитку мовної особистості взагалі, формування культури мовлення майбутніх учителів-словесників і учителів початкових класів, їх мовленнєвої компетенції (Л.Паламар, О.Біляєв, В.Пасинюк, В.Каліш, К.Климова, Н.Остапенко, Т.Симоненко, В.Усатий та ін.); значно активізувалася робота й по розробці нових програм для вищих навчальних закладів, але, передусім, це стосується програм з методики викладання української мови (Т.Донченко, С.Караман, В.Мельничайко, М.Пентиліук, Т.Коршун.).

Відсутність у сучасній лінгводидактиці досліджень, спрямованих на функціонально-комунікативне вивчення лексикології та фразеології у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників, та актуальність проблеми у світлі сучасних вимог до фахової підготовки учителів-словесників і зумовили вибір теми публікації.

Формування активної духовно багатой особистості не можливе без формування навичок вільного володіння мовою, що починається ще зі школи. Вивчення рідної мови повинно сприяти формуванню світогляду, національного

характеру, розкривати творчі здібності людини. Через мову людина пізнає світ, мова служить засобом передачі думок. Недаремно “Концепція мовної освіти 12-річної школи” головною проблемою вивчення мови визначає “відродження й подальший розвиток української мови на всьому терені України, формування мовної особистості як гаранта збереження і подальшого розвитку національної культури та державності” (1, 59). Це й зумовлює мету навчання української мови, що “полягає у створенні умов для формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє виражальними засобами рідної мови, всіма її видами, типами, стилями і найважливішими жанрами, акумульованими в ній духовними скарбами, уміє орієнтуватися в потоці різноманітної, нерідко суперечливої інформації і спроможна вільно, у неповторній мовленнєвій формі виражати власну позицію патріота і громадянина стосовно певних життєвих явищ, самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку, добирати відповідні для досягнення мети засоби та способи навчання”(1, 60). Серед основних завдань навчання української мови передусім варто виділити: “формування умінь і навичок спілкування, вільного вираження думок і почуттів у різних сферах суспільного життя; оволодіння культурою мовлення; засвоєння основних усних і писемних норм української літературної мови, її виражальних лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів” (1, 60) тощо.

Досягнення поставленої мети й виконання основних навчальних завдань вимагає, передусім, нових підходів до мовної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл, а відповідно до цього зростають вимоги до фахової підготовки майбутнього вчителя-словесника, а отже, це і зумовлює необхідність проведення відповідної роботи із вдосконалення системи викладання лінгвістичних дисциплін у вищій школі, зокрема курсу сучасної української літературної мови. У сучасній лінгводидактиці варто відмітити тенденцію переорієнтації традиційної методики вивчення мови, яка спирається на системно-описовий підхід і сьогодні вже не відповідає вимогам до мовної і мовленнєво-методичної підготовки вчителя-словесника, на нову, яка спирається на функціонально-комунікативний підхід до вивчення мовних явищ. Але ми не можемо розмежовувати ці дві тенденції у вивченні мови: сукупність теоретичних знань про мовні одиниці, а також умінь і навичок вільного володіння ними повинні знайти втілення у практичному використанні їх у процесі мовленнєвої діяльності. Отже, розглядаючи проблему функціонально-комунікативного підходу до вивчення української мови, ми враховуватимемо і особливості системного опису лексичних і фразеологічних одиниць, бо, як свідчить попередній досвід, кожна нова система доповнює попередньо існуючу, зокрема функціонально-комунікативний підхід служить для доповнення системно-описового.

Завдання вищої школи полягає в підготовці вчителя до викладання мови, але не лише на рівні засвоєння певних теоретичних відомостей, адже процес викладання української мови в загальноосвітній школі повинен бути спрямований не тільки на запам'ятовування учнями системи мовних засобів, а й на розуміння закономірностей їх функціонування та на формування комунікативних умінь і навичок.

Основний напрямок у навчанні мови визначається саме специфікою комунікативної функції мови і сприяє ознайомленню учнів з різними типами і формами мовленнєвої комунікації, що й зумовлено комунікативною змістовою лінією. Цій меті необхідно підпорядкувати весь процес навчання мови, а тому вивчення всіх рівнів мови повинно мати функціонально-комунікативну спрямованість, що сприятиме оволодінню мовою як засобом спілкування, а це можливе лише в єдності мовної освіти і мовленнєвого розвитку школярів.

Знання лексики і фразеології рідної мови сприяє формуванню активної духовно багатой особистості, яка повинна не лише знати теоретичні відомості про лексико-фразеологічні одиниці рідної мови, а й уміти правильно, доречно й точно використовувати їх у власному мовленні. Учитель-словесник повинен навчити учнів бездоганно володіти всіма багатствами рідної мови, у першу чергу — лексичними та фразеологічними. А для цього він сам повинен знати усі мовні засоби, володіти ними не лише на уроках української мови, а й у процесі повсякденного спілкування, особливо з учнями в позаурочний час, бо мова вивчається, передусім, на уроках української мови, а мовлення, крім того, розвивається і вдосконалюється ще й у процесі повсякденного спілкування.

Робота по формуванню мовленнєвих здібностей учнів, спрямована на досягнення комунікативної мети, проводиться під час вивчення всіх розділів шкільного курсу мови, але особливе значення у цьому процесі, на нашу думку, має відігравати вивчення “Лексикології” і “Фразеології” сучасної української літературної мови. Адже слово і фразеологізм, які самі по собі виконують номінативну функцію, у процесі ж мовленнєвої комунікації служать для забезпечення потреб спілкування — без знання цих одиниць спілкування не можливе. Слово і фразеологізм варто розглядати в тексті, який виступає основною одиницею мовлення; саме текст допомагає зрозуміти роль лексичних та фразеологічних засобів; у тексті, зокрема в реченні, слово і фразеологізм розкривають свої функціональні властивості. Проведення такої роботи з лексичними і фразеологічними одиницями вимагає, як уже зазначалося, поєднання системно-описового і функціонально-комунікативного підходів. Адже саме розуміння теоретичних аспектів слова і фразеологізму сприяє формуванню мовленнєвих лексикологічних і фразеологічних умінь, створює передумови для роботи над збагаченням словникового запасу учнів, оволодіння лексико-стилістичними нормами. Застосування функціонально-комунікативного підходу до вивчення мовних явищ взагалі і лексики та фразеології зокрема сприяє об’єднанню в єдине ціле мовного і мовленнєвого змісту курсу.

Нові підходи до викладання української мови в середній школі вимагають якісно нової підготовки майбутніх учителів, які, крім засвоєння основних теоретичних відомостей з мови, самі повинні бездоганно володіти мовою і мовленням, а також зумовлюють перепідготовку вчителів, які часто ще працюють без усвідомлення змін, що відбуваються сьогодні в методиці викладання рідної мови. Не можна применшувати ролі вчителя у процесі розвитку мовної особистості: саме вчитель повинен бути взірцем для учнів у всьому, а передусім зразком для наслідування має бути його мовлення — точне, правильне, доречне, комунікативно виправдане, позбавлене помилок і неточностей тощо.

Тому основним завданням фахової підготовки студентів є формування вчителя, здатного творчо і плідно працювати і навчати цьому своїх учнів, чому і сприяє реалізація функціонально-комунікативного підходу в процесі вивчення мови. “Функціонально-комунікативний метод навчання є тим основним методом, що допомагає засвоїти мову як засіб спілкування на основі практичного застосування мовного матеріалу, розширення і поглиблення пізнавальних здібностей студентів” (2, 12), “бо він передбачає використання мови, що вивчається, вибір прийомів, способів поєднання матеріалу і зміст” (2, 27).

Фахова підготовка майбутнього вчителя-словесника повинна відповідати сучасним вимогам до мовної підготовки учнів, тому необхідно переглянути вузівські програми з лінгвістичних дисциплін і внести відповідні зміни, передусім до діючої програми з сучасної української літературної мови взагалі і до деяких розділів курсу зокрема.

Пропоновані нами програми експериментального вивчення слова як одиниці лексико-семантичної системи і фразеологізму як одиниці фразеологічної системи покликані забезпечити реалізацію функціонально-комунікативного підходу до вивчення лексики і фразеології сучасної української літературної мови, вони повинні сприяти розумінню слова і фразеологізму як основних одиниць, що служать для побудови висловлювання. Саме розуміння лінгвістичної суті цих одиниць, їх функцій у мові й мовленні, системних зв'язків, що між ними існують, повинно сприяти усвідомленню майбутніми учителями-словесниками їх функціональної ролі, а також виробленню в них умінь і навичок правильного, доречного, точного, комунікативно виправданого та грамотного використання лексико-фразеологічних одиниць у мовленні в конкретній ситуації спілкування.

Програма експериментального вивчення слова як одиниці лексико-семантичної системи

Лексикологія як розділ мовознавства

Предмет і завдання лексикології української мови. Поняття про лексичну систему української мови та особливості її дослідження.

Місце лексикологічних знань у мовній освіті вчителя-словесника.

Слово в лексичній системі. Поняття лексико-семантичної системи.

Слово як основна одиниця мови і мовлення. Ознаки слова. Функції слова у мові. Функції слова у мовленні. Слово і текст. Роль слова у процесі мовленнєвої комунікації.

Поняття про лексико-семантичну систему і слово як одиницю цієї системи. Слово і лексема. Слово і поняття. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слів в українській мові і критерії їх виділення.

Полісемія та омонімія. Паронімія.

Семантична різноманітність полісемічних слів. Умови реалізації полісемії (їх залежність від приналежності слова до лексико-граматичної категорії й від його семантичної та стильової співвіднесеності). Поняття лексико-семантичних варіантів як сукупності кількох значеннєвих одиниць. Специфіка функціонування багатозначних слів у контексті.

Пряме і переносне значення слів. Основні типи переносних значень як джерело полісемії: їх функціональні особливості..

Омоніми. Критерії розмежування омонімії та полісемії. Види омонімів. Особливості функціонування омонімів у мовленні.

Пароніми. Функціонування паронімів у мовленні; порушення норм їх вживання. Паронімія як засіб створення комічного ефекту.

Синонімія та антонімія.

Синонімія як лексичне явище. Поняття про синонімічний ряд і його структуру. Умови поєднання слів у синонімічні ряди. Класифікація синонімів. Контекстуальні синоніми. Функції синонімів у мові й мовленні. Особливості функціонування синонімів у мовленнєвій комунікації. Зв'язок явищ синонімії та полісемії. Синонімічні відношення багатозначних слів.

Антонімія як лексичне явище. Типи антонімів. Функції антонімів у мові й мовленні. Зв'язок антонімії та полісемії. Антонімічні зв'язки полісемічних слів. Особливості використання антонімів у мовленні (контексті).

Програма експериментального вивчення фразеологізму як одиниці фразеологічної системи

Фразеологія як розділ мовознавства

Предмет і завдання фразеології української мови. Основні праці з фразеології. Сучасні проблеми дослідження в галузі фразеології. Поняття про фразеологічну систему мови.

Відбиття матеріального й духовного життя народу у фразеології, національна самобутність фразеологізмів.

Фразеологізм як одиниця фразеологічної системи.

Визначення фразеологізму (синонімія терміна: фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразема, стійка фраза, ідіома тощо) та критерії його визначення.

Принципи класифікації фразеологізмів:

- семантична класифікація (В.Виноградов);
- комунікативний та номінативний характер фразеологічних одиниць (М.Шанський);
- функціональний аспект (С.Гаврін);
- морфологічний та синтаксичний принципи;
- генетична класифікація.

Фразеологізм як одиниця мови та мовлення. Ознаки фразеологізмів. Функції фразеологізмів у мові та мовленні. Фразеологізм і слово: спільні та відмінні ознаки. Експресивно-стилістичні властивості фразеологізмів. Синонімічні відношення фразеологізму і слова. Значення фразеологізму. Співвідношення між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму. Роль переносних значень у виникненні й функціонуванні фразеологізмів. Роль контексту. Фразеологічна варіантність як специфічна особливість функціонування фразеологізмів.

Системні зв'язки у сфері фразеології.

Багатозначність (полісемія) фразеологізмів. Явища синонімії, антонімії та омонімії у фразеології. Функціонування фразеологізмів у мовленні (контексті).

Дослідження реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення слова і фразеологізму не обмежується лише розробкою і впровадженням теоретичної програми їх експериментального вивчення, яка має послужити основою формування відповідних умінь і навичок; самі ж уміння й навички формуються у ході проведення постійної роботи, спрямованої на побудову висловлювань різних типів, у результаті постійних спостережень над

мовленням не лише власним, а й оточуючих, а також його детальним аналізом, на що й орієнтована **практична частина програми**.

Лексикологія

Вправи на визначення в тексті слів повнозначних і службових, їх функціональної ролі; лексичне значення повнозначних слів. Виділення з текстів слів, що виконують номінативну функцію, однозначних і багатозначних слів; з'ясування значень багатозначних слів. Визначення основних функцій слова у мовленні. З'ясування лексичного значення запропонованих слів, прямого і переносного значення, типів переносного значення багатозначних слів у тексті; функції багатозначних слів у мовленні (контексті). Зіставлення прямого і переносного значень слів у контексті й поза ним.

Вправи на визначення лексичних значень слів-омонімів. Розрізнення слів-омонімів і багатозначних слів у ході виконання вправ; критерії розмежування омонімії й полісемії. Визначення різновидів омонімів (гомогенні і гетерогенні; власне омоніми, омографи, омофони, омоформи) і розмежування їх у тексті(мовленні).

Функції омонімів у мовленні (на матеріалі запропонованих текстів і створених студентами самотійно).

Аналіз паронімів у текстах, з'ясування функцій паронімів у мовленні; використання паронімів для створення власних висловлювань гумористичного характеру.

Добір синонімів, з'ясування їх функцій у мовленні; вправи на використання слів одного синонімічного ряду і на визначення специфіки їх функціонування у мовленні (побудова речень і зв'язних висловлювань). Контекстуальні синоніми у мовленні. Вправи на добір синонімів до багатозначних слів (з'ясування синонімічних відношень багатозначних слів). Побудова зв'язних висловлювань із використанням дібраних синонімів зазначених тематичних груп лексики.

Антоніми у текстах, їх аналіз. Добір антонімічних пар. Виділення у текстах слів, що мають здатність вступати в антонімічні відношення. Добір антонімів до багатозначних слів (з'ясування антонімічних відношень багатозначних слів); специфіка їх функціонування. Визначення функцій антонімів у мовленні (контексті).

Лексичний аналіз слів із використанням різноманітних словників.

Фразеологія

Вправи на виявлення в текстах фразеологізмів, тлумачення їх значень і походження; зіставлення відповідних фразеологічних одиниць в споріднених мовах. Зіставлення слів і фразеологізмів, їх спільних та відмінних ознак. Вправи на заміну фразеологізмів синонімічними словами, а слів — відповідними фразеологізмами. Визначення співвідношень між лексичним значенням слова і значенням фразеологізму. Експресивно-стилістичні властивості фразеологізмів.

З'ясування типів фразеологізмів за семантичною класифікацією і визначення співвідношень між значеннями фразеологізмів і конкретних лексем, з яких складається фразеологізм, у процесі виконання вправ.

Побудова різних типів текстів з використанням фразеологізмів, у тому числі й багатозначних; з'ясування функцій фразеологізмів у мовленні.

Добір фразеологізмів-синонімів і фразеологізмів-антонімів з наступним використанням їх у контексті (мовленні).

Аналіз фразеологічних одиниць; робота із використанням фразеологічних словників української мови.

З'ясування значень запропонованих фразеологізмів і побудова з ними зв'язних висловлювань; визначення їх синтаксичної функції.

Добір фразеологічних одиниць певної тематики; їх походження і застосування у запропонованих комунікативних ситуаціях.

Добір слів-синонімів до наведених фразеологізмів, їх вживання в реченні, специфіка функціонування в мовленні відповідних слів і фразеологізмів.

Побудова зв'язних текстів різних типів, жанрів і стилів, у яких з'ясовується походження і значення фразеологізмів; специфіка вживання фразеологічних одиниць у різних ситуаціях спілкування.

Добір і характеристика фразеологізмів із текстів української літератури.

Вправи на розмежування фразеологізмів, що виконують не лише номінативну, а й комунікативну функцію (прислів'я, приказки тощо), специфіка їх функціонування. Добір прислів'їв і приказок запропонованої тематики. Дослідження текстів українських народних казок і визначення ролі прислів'їв і приказок у них. Написання творів-роздумів із використанням прислів'їв і приказок і аналізом вживання їх у різних мовленнєвих ситуаціях.

Але роботу з реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення лексикології і фразеології сучасної української літературної мови не можна обмежити лише виконанням вправ на використання запропонованих лінгвістичних, зокрема лексичних і фразеологічних, одиниць у мовленні; кінцевий результат ми вбачаємо в тому, щоб майбутні вчителі свідомо, без відповідних вказівок використовували лексико-фразеологічні одиниці у власному мовленні, показуючи оточуючим красу і багатство рідної мови, її виражальні властивості.

Вивчення всіх розділів курсу сучасної української літературної мови (не лише “Лексикології” і “Фразеології”), як і інших лінгвістичних дисциплін у вищій школі, повинно відповідати вимогам до мовної підготовки учнів, що забезпечується об'єднанням в єдине ціле таких чотирьох змістових ліній: **культурологічної, комунікативної, лінгвістичної і діяльнісної** (1, 62) — і вимагає розробки завдань комплексного характеру, а тому поряд з лінгвістичним завданням, на нашу думку, варто запропонувати завдання, спрямовані на вироблення в учнів лексико-фразеологічних умінь, а також умінь висловлювати власну думку з певної проблематики (комунікативна спрямованість завдань).

Кінцевою метою навчання мови є вироблення стійких навичок вільного володіння лінгвістичними одиницями у процесі повсякденного спілкування, а тому студенти повинні вміти висловлюватися у будь-якій ситуації спілкування: щось розповідати, обґрунтовувати власну думку, когось в чомусь переконувати тощо; а цьому якраз і сприяє виконання ситуативно-творчих завдань, система яких розроблена і обґрунтована нами раніше (4).

Крім того, необхідно обов'язково навчити студентів аналізувати мовлення не лише однокурсників, а й власне; для цього можна запропонувати майбутнім учителям-словесникам власні висловлювання записувати на магнітофонну

стрічку, а потім їх аналізувати, що також забезпечить його правильність і сприятиме виробленню в них комунікативних умінь і навичок.

Пропоновані ж нами програми експериментального вивчення слова і фразеологізму пройшли апробацію у ході читання курсу сучасної української літературної мови та відповідних спецсеминарів на філологічному та історичному факультетах Житомирського державного педагогічного університету ім. І.Франка, що й підтвердило їх ефективність: результати роботи за пропонованими програмами показали значно вищий рівень володіння мовленнєвими вміннями і навичками студентами експериментальних груп порівняно із студентами контрольних груп (у діапазоні від 20 до 30%), що є підтвердженням гіпотези про доцільність застосування пропонованих нами програм у ході вивчення розділів “Лексикологія” і “Фразеологія” курсу сучасної української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція мовної освіти 12-річної школи: Українська мова як рідна // Дивослово. — 2002.— № 8. — С.59 — 65.
2. Паламар Л.М. Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості: Автореферат дис... д-ра пед. наук. — К., 1997. — 45с.
3. Сучасна українська літературна мова: Програма для студентів спеціальності 2102 “Українська мова і література” філологічних факультетів педагогічних інститутів УРСР / Уклад. А.О.Грищенко, П.С.Дудик. — К.: РНМК Міністерства освіти УРСР, 1988. — 36с.
4. Янчук Н. Роль ситуативно-творчих завдань у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників // Українська мова і література в школі. — 2003. — №3. — С.54 — 57.